

6 Holokausta piemiņas vietas Latvijā: vietējo iedzīvotāju un ārvalstu tūristu pieredze

Aija van der Steina, Maija Rozīte

Ievads

Lai arī tumšākās no tumšā tūrisma vietām jeb drūmā tūrisma vietas visbiežāk netiek mērķtiecīgi veidotas kā tūrisma produkti (Stone, 2006), tūristu plūsmas uz šādām vietām Austrumeiropā un Baltijas valstīs kopš dzelzs priekšskara krišanas ir ievērojami palielinājušās (Tunbridge, Ashworth, 1996). Pieaugoša tumšā tūrisma jeb tanatūrisma pieprasījuma tendence pasaulē saglabāsies arī nākotnē (Timothy, 2014), un, tikai izprotot ceļotāju apmeklējuma motīvus, uzvedību un pieredzi, tūrisma vietu un objektu pārvaldītājiem ir iespēja šīs vietas attīstīt ilgtspējīgi, veidojot tādu apmeklētāja pieredzi, kas piepilda izglītošanās, piemiņas, emocionālā pārdzīvojuma gaidas.

Apmeklētāju statistikas dati ar holokaustu saistītos Rīgas muzejos uzrāda strauju pieprasījuma izaugsmi pēdējā desmitgadē (līdz Covid-19 pandēmijas ierobežojumiem 2020.–2022. gadā). Kopš 2013. gada Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejā (RGLHM) apmeklētāju skaits bija pieaudzis trīs reizes, sasniedzot 25 644 apmeklētāju 2019. gadā (RGLHM, 2021). Strauja izaugsme bijusi arī Žaņa Lipkes muzejā (10,9 tūkst. apmeklētāju 2019. gadā), savukārt muzeja “Ebreji Latvijā” apmeklētāju skaits pieaudzis 1,6 reizes, sasniedzot 8,2 tūkst. (Runce, van der Steina, 2022).

Lai arī holokausta piemiņas vietas un muzeji nav veidoti ar mērķi piesaistīt tūristus, bet atcerēties, pieminēt upurus un izglītot par traģiskajiem vēsturiskiem notikumiem, nozīmīgu daļu Rīgas muzeju apmeklētāju vidū veido ārvalstu tūristi. Piemēram, Rīgas geto un Latvijas holokausta muzeja dati atklāja, ka periodā no 2013. līdz 2019. gadam tikai 26 % apmeklētāju bija vietējie, bet 74 % bija ārvalstu apmeklētāji (RGLHM, 2021). Pēc muzeja “Ebreji Latvijā” 2019. gada datiem, trešdaļa apmeklētāju muzeju apmeklēja organizētās grupās, un 57 % no grupās uzņemto apmeklētāju skaita bija ieradušies no ārzemēm (Muzejs “Ebreji Latvijā”, 2021). Žaņa Lipkes memoriālā ārvalstu

viesu īpatsvars tūrisma sezonā veidoja apmēram 50 % (Žaņa Lipkes memoriāls, 2021).

Tumšā tūrisma pētījumos, tostarp apmeklētāju uzvedības pētījumos, bieži ir pētītas vietas, kas saistītas ar holokaustu, bet Latvijā šādi pētījumi līdz šim nav veikti. Tumšā tūrisma konceptualizācijas mēģinājumos kopš 21. gadsimta sākuma pētnieki pievērsās arī pieprasījuma aspektiem (arī ar holokaustu saistītās vietās), tostarp tūristu tipoloģijai tajās (Beech, 2000; Poria, 2013), meklējot atbildes, kādi ir apmeklētāju motīvi un pieredze (Beech, 2000; Ashworth, Hartman, 2005; Biran et al., 2011; Cohen, 2011; Biran, Poria, 2014; Isaac, Cakmak, 2014; Wight, 2020; u. c.) un pieredzes emocionālās izpausmes (Buda et al., 2014; Buda, 2015; Ashworth, Isaac, 2015; Nawijn et al., 2016; Oren et al., 2021). Tumšā tūrisma pieprasījuma teorētiskie aspekti detalizētāk ir izvērsti 3. nodaļas apakšnodaļā “Tumšā tūrisma pieprasījuma aspekti: apmeklējuma motīvi, pieredze un tās izpausmes”.

Šajā nodaļā tiks atklāti Latvijas iedzīvotāju apmeklējuma motīvi, uzvedība un pieredze holokausta vietās Latvijā, un raksturota ārvalstu tūristu pieredze, apmeklējot Rīgas geto un Latvijas holokausta muzeju. Pētījums atspoguļo divu kvantitatīvu pētījumu rezultātus – reprezentatīvu Latvijas iedzīvotāju aptauju un RGLHM ārvalstu apmeklētāju aptauju.

Metodes un dati

Vietējo un ārvalstu ceļotāju pieredzes un uzvedības holokausta vietās izpētē tika izmantota kvantitatīvā pieeja. Latvijas iedzīvotāju aptauja tika veikta 2021. gada beigās un 2022. gada sākumā sadarbībā ar pētījumu centru SKDS, īstenojot reprezentatīvu Latvijas iedzīvotāju ($N = 1515176$; vecums 18–76) tiešsaistes aptauju un izmantojot kvotu izlases metodi. Izlases apjoms sasniedza 1005 respondentus. Lai nodrošinātu datu reprezentativitāti, tas ir, vispārināmību attiecībā pret ģenerālkopu, tika izmantoti statistiskie svāri. Datu svārošanā izmantotās grupas veido respondentu sadalījums pēc šādām atskaites pazīmēm: dzimums, vecums, tautība un reģions (6.1. tabula).

Aptaujas anketā bija iekļauti 26 jautājumi, kas bija sadalīti četros jautājumu blokos – 1) zināšanas par holokausta vietām un attieksme pret to iesaisti tūrismā; 2) ar holokaustu saistītu vietu apmeklējuma motīvi, uzvedība un pieredze; 3) informācijas avotu nozīme; 4) respondentu demogrāfiskais profils.

Ārvalstu tūristu pieredze, motīvi un uzvedība tika noskaidrota aptaujā Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejā, kas ir viena no populārākajām ar holokaustu saistītajām tūristu piesaistēm Rīgā un kurā pat Covid-19 pandēmijas

6.1. tabula. Latvijas iedzīvotāju aptaujas izlases raksturojums

Respondentu skaits izlasē (%) pēc svēršanas*		LR IeM PMLP ledz. reģ. dati uz 25.01.2021.	Respondentu skaits izlasē (%) pēc svēršanas*		LR IeM PMLP ledz. reģ. dati uz 25.01.2021.
Dzimums			Tautība		
Vīrieši	48,3	48,3	Latvieši	58,9	58,9
Sievietes	51,7	51,7	Citi	41,1	41,1
Vecums			Reģions		
18–24	8,4	8,4	Rīga	33,4	33,4
25–34	18,7	18,7	Pierīga	19,3	19,3
35–44	19,6	19,6	Vidzeme	9,5	9,5
45–54.	19,1	19,1	Kurzeme	12,4	12,4
55–63	17,4	17,4	Zemgale	11,7	11,7
64–75	16,8	16,8	Latgale	13,7	13,7

laikā uzņēma ap 25 tūkstošiem apmeklētāju gadā (RGLHM, 2021). Aptauja tika īstenota 2022. gada augustā aktīvajā tūrisma sezonā, vienas nedēļas garumā uzrunājot un intervējot muzeja apmeklētājus. Izlases apjoms sasniedza 174 respondentus, kas sastādīja aptuveni 35 % no vidējā nedēļas apmeklētāju skaita periodā pēc Covid-19 pandēmijas. Respondentu kopu veidoja 81 sieviete un 93 vīrieši. Respondentu vidējais vecums 42 gadi, bet vecuma amplitūda bija no 17 līdz 85 gadiem. 135 respondenti bija ar augstāko izglītību, 17 ar profesionālo un 15 vidējo izglītību.

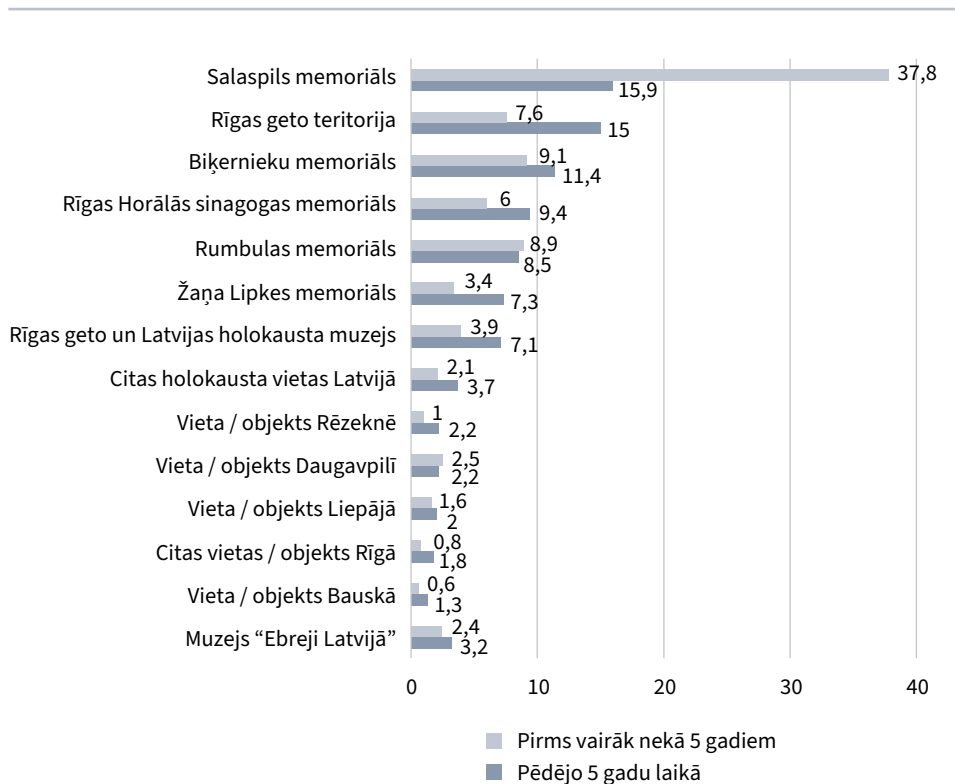
Arvalstu tūristu aptaujas anketu veidoja 16 jautājumi par apmeklējuma motīviem un pieredzi muzejā, par atsevišķiem ar ceļošanu saistītiem aspektiem un par respondentu demogrāfisko profilu.

Datu interpretācija šajā nodaļā ietver aprakstošo statistiku, šķērsgriezuma un sakarību analīzi. Datu apstrādē tika izmantota datu apstrādes programma SPSS, bet datu vizualizēšanai “Excel” un “WorditOut”.

Ar holokaustu saistīto vietu apmeklējumi Latvijas iedzīvotāju vidū

Aptauja atklāja, ka savā dzīves laikā 70,5 % no Latvijas iedzīvotājiem ir apmeklējuši kādu ar ebreju mantojumu un holokaustu saistītu vietu Latvijas teritorijā, savukārt 20,5 % šādas vietas ir apmeklējuši savu ārzemju ceļojumu laikā. Norādot apmeklētās vietas Latvijā (sk. 6.1. attēlu), visbiežāk respondenti minēja Salaspils memoriālu (37,8 % respondentu to apmeklējuši pirms pieciem gadiem, 15,9 % pēdējo piecu gadu laikā), un, kā redzams, tā popularitāte ir krietni mazinājusies pēdējo piecu gadu laikā, lai gan joprojām šis memoriāls ir minēts kā visbiežāk apmeklētais objekts salīdzinājumā ar citām vietām / objektiem.

Agrāk (pirms pieciem gadiem) biežāk apmeklēto vietu saraksta galvgalī ierindojās arī Biķernieku un Rumbulas memoriāls. Pēdējo piecu gadu laikā

6.1. attēls. Latvijas iedzīvotāju apmeklētās ar holokaustu saistītās vietas Latvijā, % (n = 1005), 2022. gada aptaujas dati

Biķernieku popularitāte ir nedaudz pieaugusi, savukārt Rumbulas memoriāla apmeklējumi ir saglabājušies tajā pašā līmenī. Pēdējo gadu laikā interese par Rīgas geto teritoriju ir pieaugusi divas reizes un 15 % respondentu ir šo teritoriju apmeklējuši. Pēdējo piecu gadu laikā popularitātes pieaugums novērojams gan Rīgas Horālās sinagogas memoriāla, kā arī Žaņa Lipkes memoriāla un Rīgas geto un Latvijas holokausta muzeja apmeklējumos. Lai arī kopumā maz apmeklētas ir citas ar holokaustu saistītas vietas Rīgā un Latvijā, tomēr pēdējo piecu gadu laikā ir novērojama interese palielināšanās arī par šīm vietām.

Nelielais atsevišķu vietu apmeklējums ir saistāms arī ar nepietiekamām zināšanām par šīm vietām. Piemēram, 20,2 % respondentu norādīja, ka nav apmeklējuši Salaspils memoriālu un par to neko nezina (sk. 6.2. tabulu).

Jāatzīmē, ka muzejs “Ebreji Latvijā”, kas ir vecākais no visiem minētajiem muzejiem, ir vismazāk zināmais muzejs (to nezina 71,3 %) iedzīvotāju vidū nekā vēlāk izveidotie Žaņa Lipkes memoriāls vai Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejs. Par mazāk zināmām vietām / objektiem un vietām ārpus Rīgas

6.2. tabula. Respondentu īpatsvars (%), kas norādīja, ka nav apmeklējuši konkrēto vietu / objektu un ka neko nezina par šo vietu / objektu (Latvijas iedzīvotāju aptaujas dati, 2022; n = 1005)

Vietas vai objekta nosaukums	%
Salaspils memoriāls	20,2
Rumbulas memoriāls	44,1
Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejs	46,5
Rīgas geto teritorija	46,5
Žaņa Lipkes memoriāls	47,6
Biķernieku memoriāls	47,8
Rīgas Horālās sinagogas memoriāls	64,5
Muzejs “Ebreji Latvijā”	71,3
Vieta / objekts Daugavpilī	93,0
Citas holokausta vietas Latvijā	92,2
Vieta/ objekts Liepājā	94,4
Vieta / objekts Bauskā	96,4
Citas vietas / objekts Rīgā	95,6
Vieta / objekts Rēzeknē	93,8

iedzīvotāju zināšanas ir ļoti vājas, jo vairāk nekā 90 % respondentu norāda, ka par šiem objektiem neko nezina. Tieša korelācija tika novērota starp iedzīvotāju izglītības līmeni un zināšanām par holokausta vietām. Jo zemāks izglītības līmenis, jo biežāk tika norādīts, ka “neesmu apmeklējis un neko nezinu par šo vietu / objektu”. Par atsevišķiem objektiem bija novērojamas statistiski nozīmīgas atšķirības ($p < 0,05$) starp respondentu vecuma grupām. Piemēram, vecāka gadagājuma respondentu grupā (64–75 gadi) tikai 10,6 % norādīja, ka neko nezina un nav apmeklējuši Salaspils memoriālu, bet jaunāku (18–24 gadi) iedzīvotāju grupā šis īpatsvars bija 35,7 %. Biķernieku, Rumbulas memoriāla un muzeja “Ebreji Latvijā” gadījumā atšķirības bija līdzīgas, savukārt Žaņa Lipkes memoriāla un RGLHM gadījumā tendence bija pretēja, t. i., jauniešu auditorijā 32,9 % respondentu, bet vecāka gadagājuma auditorijā 49,1 % respondentu neko nezina par RGLHM.

Pētījumā atklājās, ka 37,7 % no iedzīvotājiem attālumā līdz 10 km no savas dzīvesvietas zināja kādu vietu, kas ir saistīta ar traģiskajiem holokausta notikumiem. 16,8 % respondentu norādīja, ka zina kādu vietu / objektu, kas atrodas tālāk par 10 km no dzīvesvietas.

Uz jautājumu, kura vieta ir visspilgtāk palikusi atmiņā vai radīja spilgtākos iespaidus, vairāk nekā puse jeb 57,8 % iedzīvotāju norādīja, ka tas ir Salaspils memoriāls. Retāk tika nosaukts Biķernieku memoriāls – 8,9 % respondentu, Rīgas geto atrašanās vieta Maskavas priekšpilsētā – 6,6 %, Rīgas Horālās sinagogas memoriāls – 4,5 %, Žaņa Lipkes memoriāls – 4,4 %, Rumbulas memoriāls – 3,3 %, cita vieta Latvijā – 3,3 %, RGLHM – 3,1%, citas vietas Daugavpilī – 2,3%, cita vieta vai objekts Liepājā – 2,3%, cita vieta vai objekts Rēzeknē – 1,7%, muzejs “Ebreji Latvijā” – 0,9%, cita vieta vai objekts Bauskā – 0,5%, cita vieta vai objekts Rīgā – 0,3%. Atšķirības spilgtāko iespaidu kontekstā pa respondentu vecuma grupām atspoguļotas 6.3. tabulā, kas atklāj gan Salaspils memoriāla nozīmi, gan raksturo arī atšķirības dažādās vecuma grupās. Tabulas datu analīze liecina, ka Žaņa Lipkes memoriāla apmeklējuma ietekme ir lielāka uz jauniešu auditoriju, jo piektdaļa jauniešu šo pieredzi atklāj kā prātā paliekošāko. Tas liecina par memoriāla veiksmīgo stratēģiju jauniešu auditorijas sasniegšanā.

Statistiski nozīmīgas atšķirības bija novērojamas arī pēc respondentu tautības (latvieši, citas), piemēram, Salaspils memoriālu minēja 60 % latviešu un 54,8 % citu tautību iedzīvotāji. Bijušā Rīgas geto teritorija kā iespaidīgākā tika minēta 5 % latviešu atbildēs un 8,5 % citu tautību iedzīvotāju atbildēs, savukārt Rumbulas memoriāls – 2,2 % latviešu un 4,9 % cittautiešu atbildēs. Žaņa Lipkes memoriālu 5,7 % latviešu un 2,6 % citu tautību iedzīvotāju uzskatīja par atmiņā paliekošāko.

6.3. tabula. Ar holokaustu saistīto vietu, kas visspilgtāk palikušas respondentu atmiņā, dažādās vecuma grupās (%) (Latvijas iedzīvotāju aptaujas dati, 2022; n = 708)

	18–24	25–34	35–44	45–54	55–63	64–75
Muzejs “Ebreji Latvijā”	0,0 %	0,9 %	2,5 %	0,0 %	2,2 %	0,0 %
Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejs	7,7 %	3,7 %	4,2 %	3,8 %	2,2 %	0,7 %
Žaņa Lipkes memoriāls	19,2 %	3,7 %	3,4 %	3,8 %	2,9 %	2,1 %
Rīgas geto atrašanās vieta Maskavas forštatē	5,8 %	12,0 %	4,2 %	3,8 %	6,6 %	8,5 %
Rīgas Horālās sinagogas memoriāls	7,7 %	7,4 %	4,2 %	5,1 %	2,9 %	2,8 %
Biķernieku memoriāls	7,7 %	15,7 %	12,6 %	6,4 %	3,6 %	9,2 %
Rumbulas memoriāls	5,8 %	5,6 %	1,7 %	4,5 %	2,2 %	2,1 %
Salaspils memoriāls	34,6 %	43,5 %	57,1 %	62,2 %	67,2 %	62,0 %
Cita vieta vai objekts Rīgā	0,0 %	0,0 %	1,7 %	0,0 %	0,0 %	0,0 %
Cita vieta vai objekts Daugavpilī	0,0 %	0,9 %	0,0 %	4,5 %	2,9 %	3,5 %
Cita vieta vai objekts Rēzeknē	1,9 %	3,7 %	0,8 %	1,9 %	1,5 %	0,7 %
Cita vieta vai objekts Liepājā	1,9 %	0,9 %	4,2 %	1,9 %	2,2 %	1,4 %
Cita vieta vai objekts Bauskā	0,0 %	0,0 %	0,8 %	0,6 %	0,0 %	1,4 %
Cita vieta Latvijā	7,7 %	1,9 %	2,5 %	1,3 %	3,6 %	5,6 %

6.2. attēlā ir atspoguļoti galvenie ar holokaustu saistīto vietu apmeklējuma iemesli un motīvi.

Latvijas iedzīvotāju aptaujas dati liecina, ka šīs vietas tiek apmeklētas galvenokārt izglītības un izglītošanās nolūkos – trešdaļas vietu apmeklētāju ir norādījuši, ka vietas apmeklējuši skolas jeb mācību ekskursijā. Nedaudz mazāk (27,3 %) respondentu norādīja, ka vietas apmeklējumu plānojuši mērķtiecīgi, jo vieta ir kur varam mācīties un izprast to laiku vēsturiskos notikumus, kā arī pieminēt upurus. Jāatzīmē, ka tiem, kas apmeklēja RGLHM, šis mācīšanās motīvs bija 44,3 % gadījumu, Žaņa Lipkes memoriālā – 39,1 %, Salaspils memoriālā – 28,1 % gadījumu. Nozīmīgs apmeklējuma motīvs ir arī interese par vēsturi, tostarp Otrā pasaules kara vēsturi. Tas ir bijis motīvs piektdaļai Latvijas iedzīvotāju apmeklējumam. 21,7 % respondentu norādīja, ka holokausta vietas

6.2. attēls. Ar holokaustu saistīto vietu apmeklējuma motīvi Latvijas iedzīvotāju vidū (iespējami vairāki atbilžu varianti) (Latvijas iedzīvotāju aptaujas dati, 2022; n = 708)

apmeklēšana ir bijusi mērķtiecīgi plānota kā viens no objektiem ceļojuma laikā. Jāatzīmē, ka objekti / vietas, kas atrodas ārpus Rīgas, biežāk bija iekļauti kā apskates objekti ceļojumā pa Latviju. Tā 49,4 % gadījumu ir apmeklēti ar ebreju mantojumu un holokaustu saistīti objekti Bauskā, 39,8 % – Rēzeknē, 37,2 % – citās Latvijas vietās, 29,8 % Daugavpilī, 25,1 % Liepājā. 36,7 % gadījumu Rīgas apmeklējumā ir ticis iekļauts Biķernieku memoriāls. No tūrisma pārvaldības viedokļa vērā ņemams fakts ir tas, ka 8,8 % respondentu holokausta vietā nonāca neplānoti, jo ieraudzīja norādi uz šo vietu. Tā 32,3 % Rīgas Horālās sinagogas memoriāla, 29,2 % Biķernieku, 23,3 % Rumbulas memoriāla un 19,9% Liepājas holokausta vietu apmeklētāju uz šīm vietām devās neplānoti jeb nejauši. Interesanti, ka respondenti tādas vietas kā muzeju “Ebreji Latvijā”, Daugavpils, Rēzeknes un Bauskas ebreju mantojuma un holokausta vietas gan neminēja kā nejauši apmeklētas.

Kopumā 8,2 % respondentu norādīja, ka apmeklētais objekts vai vieta bija iekļauti organizētā maršrutā. Jāatzīmē, ka Bauskā šis īpatsvars bija augstāks – 27,3 % gadījumos, Rēzeknē 15,8 %, Daugavpilī 11,2 %, bet Salaspilī 9,8 % gadījumos. Rīgas muzeji tika salīdzinoši retāk pieminēti kā organizēta

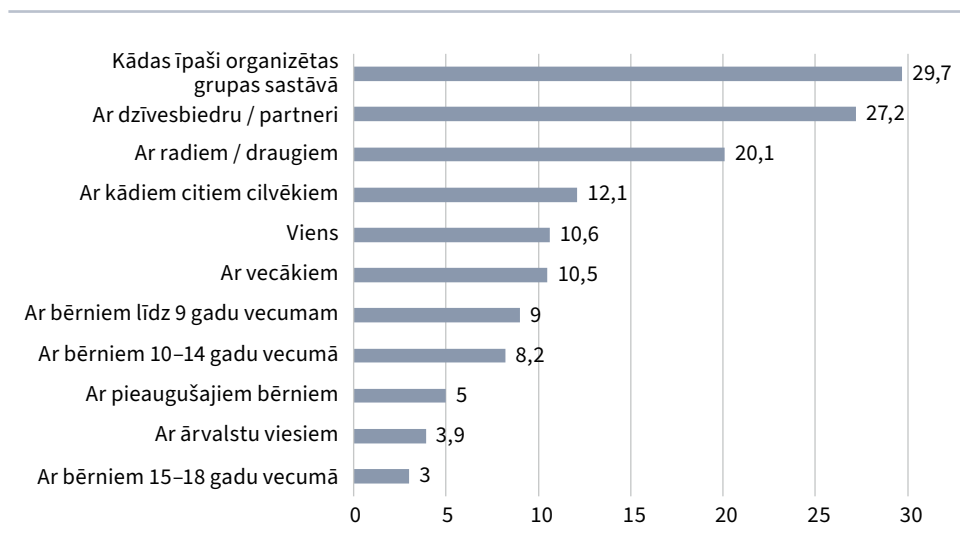
ceļojuma sastāvdaļa – RGLHM tikai 8,6 %, Žaņa Lipkes memoriāls – 2,8 % gadījumos bija iekļauts organizētā ceļojumā.

8,2 % Latvijas iedzīvotāju norādīja, ka vietas apmeklējums bija saistīts ar piemiņas pasākuma apmeklēšanu, bet 12,6 % minēja, ka tas bija saistīts ar kultūras vai izglītojoša pasākuma apmeklēšanu. Piemiņas pasākumi piesaistīja 34,6 % Daugavpils objektu / vietu, 13,6 % muzeja “Ebreji Latvijā” un 10,6 % RGLHM apmeklētāju, savukārt kultūras un izglītojošie pasākumi – 32 % ebreju mantojuma un holokausta vietu Rēzeknē, 29,6 % Žaņa Lipkes memoriāla, 27,7 % muzeja “Ebreji Latvijā”, 17,2 % citu Latvijas vietu apmeklētāju.

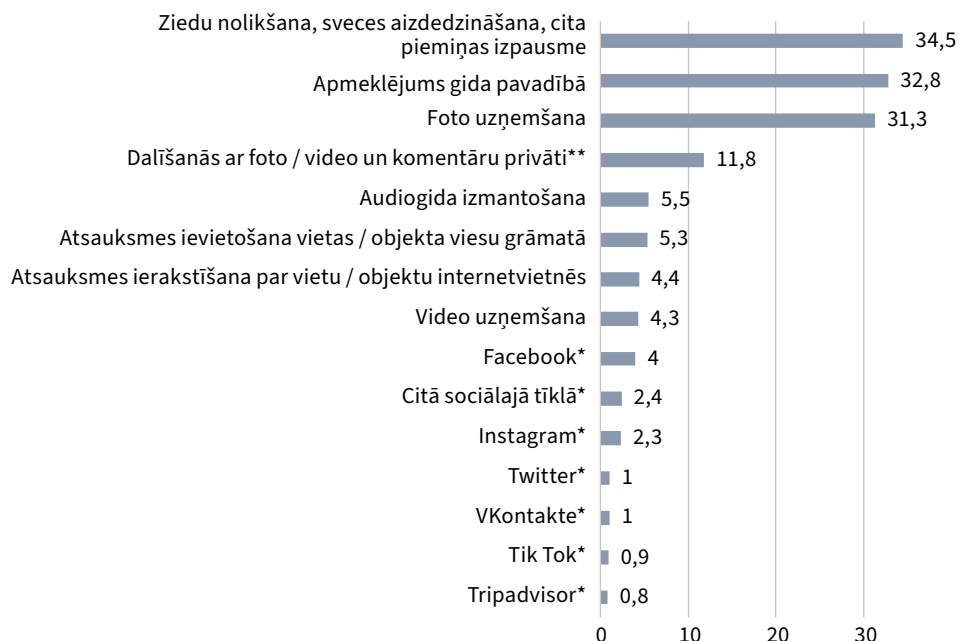
6,9 % respondentu norādīja, ka vieta apmeklēta tāpēc, ka tā saistīta ar ģimenes / tautas vēsturi. Jāatzīmē, ka muzejā “Ebreji Latvijā” bija vislielākais īpatsvars šādu apmeklētāju (16,4 %), Salaspils memoriālā tādu bija 8,6 %, ar holokaustu saistītās vietās Rēzeknē 8,0 %, Liepājā – 7,1 %, bet Daugavpilī – 6,1 %.

Visbiežāk ar ebreju mantojumu un holokaustu saistīta vieta tika apmeklēta kādas organizētas grupas sastāvā (29,7 %), kopā ar dzīvesbiedru (27,2 %) vai radiem un draugiem (20,1 %), bet salīdzinoši retāk ar dažāda vecuma bērniem un ārvalstu viesiem (sk. 6.3. attēlu).

6.4. attēls raksturo nozīmīgākās apmeklētāju aktivitātes apmeklētajos objektos. 34,5 % apmeklētāju atklāja, ka atkarībā no vietas specifikas tajā īstenoja kādu no piemiņas izpausmēm, piemēram, nolika ziedus vai aizdedza sveces.

6.3. attēls. Ebreju mantojuma un holokausta vietu apmeklējuma ceļābiedri (Latvijas iedzīvotāju aptaujas dati, 2022; n = 708)

* Dalīšanās ar foto / video un/vai komentāru sociālajos tīklos (arī pēc apmeklējuma);

** “WhatsApp” grupa, e-pasts, privāta ziņa u. c.

6.4. attēls. Latvijas iedzīvotāju īstenotās aktivitātes ebreju mantojuma un ar holokaustu saistītās vietās Latvijā (Latvijas iedzīvotāju aptaujas dati, 2022; n = 708)

Trešdaļa pētījumā iekļauto vietu apmeklētāju izmantoja gida pakalpojumus, taču jāuzsver, ka audiogids ir ticis izmantots reti – tikai 5,5 % respondentu to ir minējuši atbildē. Tas izskaidrojams ar to, ka šis pakalpojums ir pieejams tikai dažās vietās. Trešdaļa apmeklētāju uzņēma foto, bet tikai 4,3 % uzņēma video sava apmeklējuma laikā. 11,8 % respondentu dalījās ar uzņemto video, foto vai komentāru un darīja to privāti, izmantojot tādus saziņas kanālus, kā “WhatsApp” grupa, e-pasts, privāta ziņa. Aptaujas rezultāti atklāj, ka Latvijas iedzīvotāji kopumā nav ļoti aktīvi ar dalīšanos savā pieredzē, tostarp emocijās, jo retumis veic ierakstus viesu grāmatās, atsauksmju portālos vai dalās ar iespaidiem sociālajos tīklos.

Analizējot apmeklētāju uzvedības atšķirības ebreju mantojuma un holokausta vietās dažādās vecuma grupās, iezīmējas izteikta atšķirība piemiņas izpausmēs (sk. 6.4. tabulu). Vecākā gadagājuma grupā gandrīz puse atzīmē, ka īsteno kādu no piemiņas izpausmēm, bet, jo jaunāks respondents, jo šīs

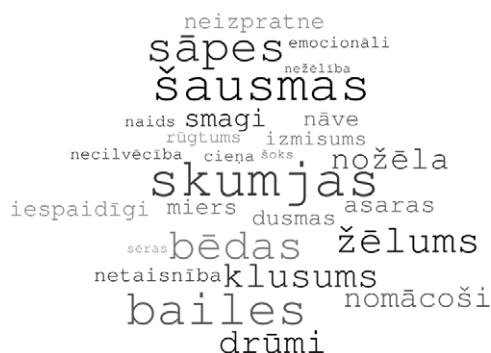
izpausmes ir retāk novērojamas. Foto uzņemšana ir novērota salīdzinoši bieži visās vecuma grupās – trešdaļai senioru un pusei jauniešu, savukārt video uzņemšana ir novērota katram 12. jauniešim līdz 24 gadu vecumam un katram 66. senioram vecuma grupā 64–75. Gida pakalpojumu izmantošana ir populārāka vecāka gadagājuma apmeklētāju vidū, bet mazāk aktuāla vecumā no 25–44 gadiem, ko var skaidrot ar dzīves cikla specifiku. Jaunāka gadagājuma apmeklētāji ir aktīvāki savas pieredzes atklāšanā gan privātos saziņas kanālos, gan publiskajos, piemēram, sociālajos medijos.

6.4. tabula. Latvijas iedzīvotāju īstenotās aktivitātes, īpatsvars vecuma grupās (%)
(Latvijas iedzīvotāju aptaujas dati, 2022; $n = 708$)

	18–24	25–34	35–44	45–54	55–63	64–75
Ziedu nolikšana, svecītes aizdedzināšana, cita piemiņas izpausme	11,8	17,6	26,5	38,7	43,0	49,6
Apmeklējums gida pavadībā	32,0	18,3	23,9	38,1	39,3	39,0
Foto uzņemšana	49,0	32,4	31,6	25,2	30,9	30,5
Video uzņemšana	7,8	5,6	7,6	3,9	3,0	1,4
Dalīšanās ar foto vai komentāru “Facebook”	9,8	3,7	6,8	2,6	2,9	2,1
Dalīšanās ar foto / video un komentāru privāti (piemēram, “WhatsApp” grupa, e-pasts, privāta ziņa u. c.)	23,5	19,3	11,9	7,7	6,7	10,6

Lai noskaidrotu apmeklētāju pieredzi ar holokaustu saistītā objektā / vietā, kas visvairāk palikusi prātā, respondentiem tika uzdots jautājums par pārdzīvoto. Visbiežāk pieredze tika raksturota ar piedzīvotajām emocijām ($n = 1051$). 4. attēlā ir atspoguļotas respondentu paustās emocijas, visbiežāk minētās ir skumjas ($n = 147$), šausmas ($n = 93$) un bailes ($n = 71$).

Lai arī visbiežāk pieredze tika raksturota ar emocionālu reakciju, tika atzīmētas arī zināšanu iegūšanas jeb mācīšanās pieredze ($n = 90$). Respondenti minēja, ka pieredze ir bijusi “informatīva”, “izzinoša”, “apgaismojoša”, ir iegūtas zināšanas par vēsturi, “Otrā pasaules kara vēstures katarse”, “jauna informācija par ebreju dzīvi Latvijā” un “precīzāki vēsturiskie dati”, iepazītas “ebreju kultūra un tradīcijas”, bet dažiem respondentiem pieredze ir radījusi interesi “uzzināt vairāk”.

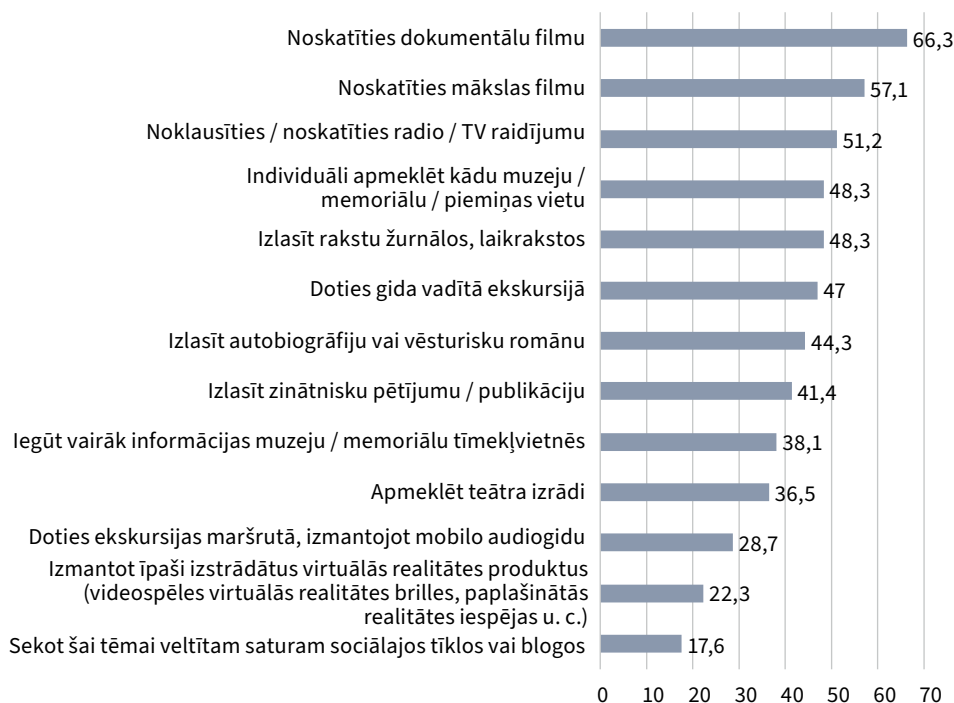
6.5. attēls. Latvijas iedzīvotāju emocijas, apmeklējot ebreju mantojuma un holokausta vietas Latvijā (Latvijas iedzīvotāju aptaujas dati, 2022; $n = 708$)

Respondentu pieredzes ($n = 174$) raksturojumā atspoguļojās arī pašrefleksija vai spēja analizēt savu pieredzi, mainīt domāšanu. Tika atbildēts, ka apmeklējums raisījis “pārdomas”, “lika aizdomāties”, ka “tā ir mūsu vēstures traģēdija”, bet “holokaustam nav attaisnojuma”, tāpēc “mūžīga piemiņa” un “nedrīkst aizmirst”, lai “tas neatkārtotos”, bet “atceroties redzēto ar šodienas acīm, kļūst vēl baisāk [..]”.

Apmeklējuma pieredze mudināja 25,7 % respondentu pēc apmeklējuma meklēt papildu informāciju par apmeklēto objektu vai vietu, bet statistiski nozīmīgas atšķirības netika novērotas ne pēc vecuma, ne tautības. 56,6 % respondentu atklāja, ka ieteiks šo vietu apmeklēt arī radiem un draugiem, bet 6,7 % atzīmēja, ka to nedarīs. Mutisko rekomendāciju kontekstā netika novērotas statistiski nozīmīgas atšķirības pēc vecuma, bet atšķirības ir novērojamas latviešu un citu tautību grupā. 70,6 % cittautiešu un 45,9 % latviešu atzina, ka vietu ieteiks radiem un draugiem, bet 24,7 % cittautiešu un 45,7 % latviešu norādīja, ka grūti atbildēt uz šo jautājumu.

Respondentiem tika uzdots jautājums, kādus avotus / resursus viņi vislabprātāk izmantotu, lai vairāk uzzinātu par ebreju kopienas vēsturi un holokausta tēmu Latvijā. 6.6. attēlā ir atspoguļoti zināšanu un pieredzes iegūšanas avoti, kurus respondenti atzīmēja kā tādus, ko noteikti izmantos vai drīzāk izmantos.

Latvijas iedzīvotāju aptaujas rezultāti apliecina gan populārās kultūras (filmas, romāni, TV un radio pārraides) nozīmi zināšanu un pieredzes gūšanā,

6.6. attēls. Avoti / resursi, kurus Latvijas iedzīvotāji vislabprātāk izmantotu, lai vairāk uzzinātu par ebreju kopienas vēsturi un holokausta tēmu Latvijā, % (Latvijas iedzīvotāju aptaujas dati, 2022; n = 1005)

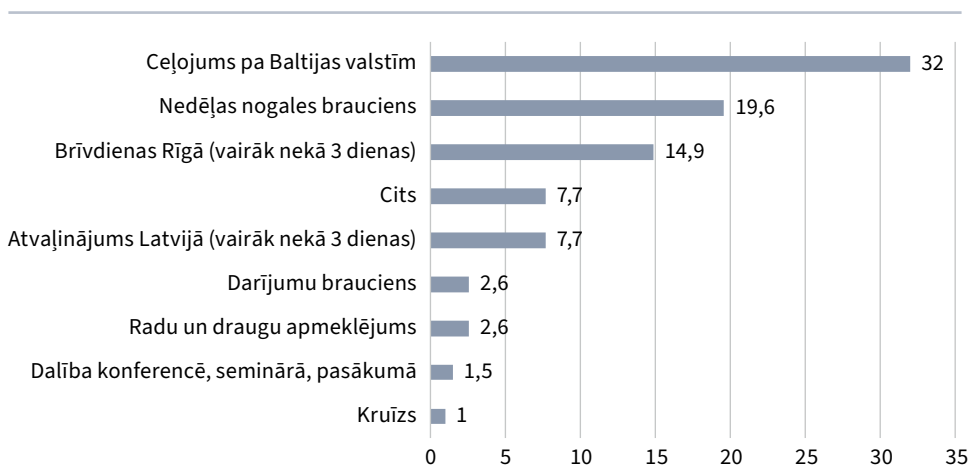
gan arī reāla muzeja, memoriāla vietas apmeklēšanas (48,3 % respondenti minēja šos avotus) un gida vadītas ekskursijas nozīmi (47 % respondenti). Apmēram trešdaļa respondentu par piemērotiem uzskata mobilos audiogidus, savukārt virtuālās realitātes produkti un saturs sociālajos tīklos tiek uzskatīti par mazāk atbilstošiem ebreju mantojuma un vēstures izzināšanai. Jauniešu auditorijā salīdzinājumā ar vecāka gadagājuma iedzīvotājiem izteiktāka bija vēlme apmeklēt teātra izrādes par tēmu un izmantot virtuālās realitātes produktus. Iedzīvotāju grupā ar pamatizglītību ir lielāks īpatsvars to, kuri vēlas par šo tēmu uzzināt vairāk, izlasot autobiogrāfisku vai vēsturisku romānu (72,7 %). Iedzīvotāji ar augstāko izglītību kā iespējamus izzināšanas avotus biežāk min dokumentālas filmas, radio vai TV pārraides, rakstus preses izdevumos, muzeja vai memoriāla apmeklēšanu (60,1 % respondentu šajā grupā) un pat zinātniskos rakstus. Atšķirības parādījās arī pēc tautības – citu tautību auditorijā lielāks īpatsvars respondentu nekā latviešu auditorijā norādīja, ka ir

ieinteresēti izlasīt informāciju laikrakstos un žurnālos, doties gida ekskursijā (63,2 %), izmantot mobilo audiogidu (42,2 %), apmeklēt muzeju vai memoriālu (65,8 %) un iegūt informāciju šo piemiņas institūciju tīmekļvietnē.

Ārvalstu tūristu pieredze Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejā

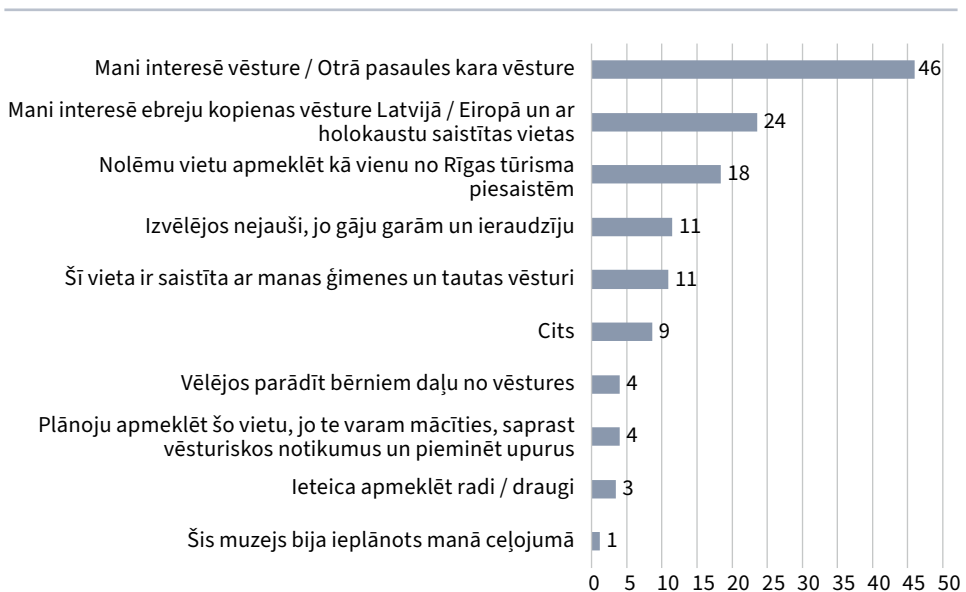
Kopumā par savu pieredzi RGLHM dalījās 174 apmeklētāji, kuri bija ieradušies no 28 dažādām pasaules valstīm. Visvairāk apmeklētāju bija ieradušies no Vācijas (38), Francijas (17), Itālijas (16), ASV (15), Apvienotās Karalistes (13), Spānijas (8), Nīderlandes (7), Izraēlas (7), Somijas (5), Zviedrijas (5) un Beļģijas (5). Zināms pārsteigums varētu būt salīdzinoši lielais ASV viesu skaits, bet tas skaidrojams ar lētu lidojumu piedāvājumu uz Helsinkiem un kruīzu kuģa ienākšanu Rīgas ostā pētījuma periodā. Visbiežāk muzeja apmeklētāji ceļoja un apmeklēja muzeju kopā ar partneri / dzīvesbiedru (42 % respondentu), ar ģimenes locekļiem, tostarp bērniem (20,7 %), vienatnē (18,4 %), kopā ar draugiem / draugu ģimenēm vai kolēģiem (14,4 %), bet retāk organizētā grupā (3,4 %).

86 % no visiem muzeja apmeklētājiem pirmo reizi viesojās Rīgā un Latvijā. Kā galvenais ceļojuma nolūks tika minēta Baltijas valstu apceļošana (32 %), nedēļas nogales brauciens uz Rīgu (19,6 %) vai Rīgas apmeklējums, kas ilgāks par trīs dienām (sk. 6.7. attēlu).

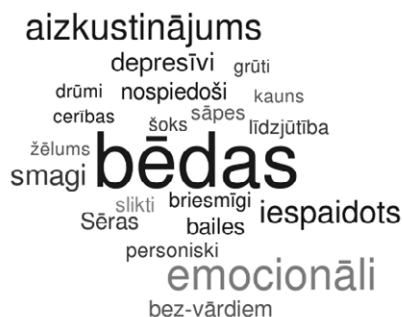

6.7. attēls. RGLHM ārvalstu apmeklētāju ceļojuma nolūks, % (n = 174)

Analizējot muzeja apmeklējuma motīvus, skaidri iezīmējas augstais apmeklētāju īpatsvars (46 % respondentu) ar interesi par vēsturi kopumā vai tieši par Otrā pasaules kara vēsturi. Ceturtdaļa apmeklētāju atzīmēja interesi par ebreju kopienas vēsturi un holokaustu, tādējādi apliecinot apmeklējuma izglītojošos aspektus (6.8. attēls). Jāuzsver, ka 78 % aptaujas respondentu bija ar augstāko izglītību. Gandrīz katrs sestais apmeklētājs muzeju ir apmeklējis kā vienu no Rīgas tūrisma piesaistēm, kas nepārprotami atklāj muzeja nozīmi kopējā Rīgas tūrisma piedāvājumā. Aptuveni katrs devītais muzeja apmeklētājs norādīja, ka vieta ir saistīta ar ģimenes / tautas vēsturi. Šādu apmeklējuma motīvu norādīja ne tikai ebreju izcelsmes apmeklētāji. Bija kāds apmeklētājs no Vācijas, kurš vāca materiālus par Otrā pasaules karā ģimenes uzņēmumā strādājošo ebreju darbinieku, kurš, viņaprāt, tika nosūtīts un nogalināts Rīgā. Bija arī apmeklētāja no Lielbritānijas, kuras tēvs bijis latviešu izcelsmes un kura ģimenē bija piedzīvojuši tēva antisemitiskās izpausmes, tāpēc apmeklēja muzeju, lai meklētu atbildes uz jautājumu, kāpēc viņš tā izturējās. 11 % aptaujāto apmeklētāju norādīja, ka muzeju ir pamanījuši nejauši, garāmejojot, visbiežāk dodoties uz (vai no) “Stalīna torti” (Zinātņu akadēmijas ēka). Pie citiem apmeklējuma motīviem tika norādīti tādi kā – vēlme sagatavot materiālus izstādei skolēniem, jo uz Rīgu evakuēti ebreji no

6.8. attēls. RGLHM apmeklējuma motīvi, % (iespējamās vairākas atbildes) (n = 174)

6.9. attēls. RGLHM apmeklējuma laikā piedzīvotās emocijas ($n = 174$)

dzimtās pilsētas, “pienākums šīs vietas apmeklēt”, “mani interesē muzeji”, “esmu profesors šajā tēmā”.

Tikai 22 apmeklētāji (12,6 %) atzina, ka, pirms ieradās RGLHM, ir meklējuši vairāk informācijas par tādām tēmām kā “ebreji Latvijā”, “holokausts Latvijā”, “Latvijas vēsture”, “Baltijas vēsture”, “nogalināto un izdzīvojušo skaits”. Visi šie respondenti atzina, ka meklēto informāciju viņiem izdevās iegūt.

Visbiežāk apmeklētāji informāciju par muzeju bija ieguvuši, izmantojot “Google” meklētāju (44,8 % respondentu) un atslēgvārdus “tūrisma objekti Rīgā”, “vietas, ko redzēt Rīgā”, “ebreju mantojums / holokausts Rīgā”, kā arī izmantojot vietni “GoogleMaps”. Populārs informācijas avots bija ceļveži ($n = 31$), piemēram, “Lonely Planet”. Diemžēl muzeja tīmekļvietni bija izmantojuši tikai daži respondenti.

Savu pieredzi muzejā respondenti raksturoja, gan izsakot savas emocijas ($n = 153$), gan norādot uz iegūto kognitīvo jeb mācīšanās pieredzi ($n = 29$), gan reflektējot par pieredzes nozīmi ($n = 35$), gan novērtējot muzeja piedāvājumu (eksponācijas saturs, organizācija, infrastruktūra u. c.) ($n = 46$). Visbiežāk pieredze tika raksturota, izsakot savas emocijas (sk. 6.9. attēlu) un minot tādas emocijas kā bēdas ($n = 35$), emocionāli ($n = 17$), aizkustinoši ($n = 12$). Jāatzīmē, ka, lai arī intervētāji pārzināja vairākas svešvalodas, vairākkārt respondenti atzina, ka ir grūti noformulēt savas emocijas svešvalodā (visbiežāk angļu valodā), jo tas nav tik precīzi, kā tas būtu dzimtajā valodā. Jāatzīmē, ka 71 % apmeklētāju bija apmeklējuši ar ebreju mantojumu un holokaustu saistītas vietas arī citās valstīs – savā mītnes zemē vai ceļojumu galamērķos – un salīdzināja savu iepriekšējo pieredzi ar pieredzi RGLHM. Piektdaļa muzeja

apmeklētāju atzīmēja, ka apmeklējuši vai plāno apmeklēt arī citas ar holokaustu saistītas vietas Rīgā un Latvijā, visbiežāk minot Okupācijas muzeju.

Kā jau apliecinājuši pētījumi pasaulē, tumšā mantojuma vietās foto uzņemšana ir kļuvusi par pašsaprotamu. RGLHM 54,6 % aptaujāto apmeklējuma laikā uzņēma foto ar savu viedtālruni, 9,8 % ar fotoaparātu, bet 10,9 % respondentu uzņēma video. 33,9 % respondentu atzīmēja, ka ar uzņemto foto vai komentāru dalīsies privāti (e-pastā, slēgtā grupā u. c.), bet “Instagram” izmantos 28,7 %, “Facebook” 15,5 % apmeklētāju. Daļa apmeklētāju atzīmēja, ka viņiem foto uzņemšana un dalīšanās ar to nešķiet pieņemama šādā objektā, daži uzsvēra, ka uzņem foto tikai tādēļ, lai saglabātu informāciju.

86,2 % respondentu atklāja, ka muzeja apmeklējuma laikā ieguva jaunas vai papildināja savas esošās zināšanas. Lielākā daļa – 84,5% – respondentu muzeju ieteiks apmeklēt arī radiem / draugiem, galvenokārt uzsverot pieredzes kognitīvos aspektus, piemēram, “ļoti izglītojoši”, “tā ir Eiropas vēstures daļa”, “svarīgi ir zināt vēsturi”, “svarīgi ir atcerēties, kas notika, jo īpaši šodien”.

Lai arī kopumā muzeja apmeklējuma laikā gūtā pieredze tika novērtēta pozitīvi, respondenti izteica arī viedokli par iespējamiem uzlabojumiem. Tika ieteikts muzeju pilnveidot, sākot no esošās ekspozīcijas fiziskajiem atribūtiem (saulē izbalējušo stendu atjaunošana un telpu, objektu loģiska numerācija) līdz mūsdienīgiem interaktīvas interpretācijas risinājumiem, iekļaujot video, virtuālās realitātes u. c. modernus izteiksmes līdzekļus, iekļaujot stāstus (*storytelling*). Daži apmeklētāji kritiski vērtēja to, ka muzejā nav iekļauta informācija par vietējo kolaboracionistu lomu holokausta noziegumos Latvijā. Respondenti uzsvēra, ka pilsētā nepieciešams izvietot vairāk norāžu uz muzeju, ka nepieciešams arī aktīvāk popularizēt muzeju ārvalstu tūristiem.

Secinājumi

Reprezentatīvās Latvijas iedzīvotāju aptaujas rezultāti atklāj, ka lielākā Latvijas iedzīvotāju daļa (70 %) dzīves laikā ir apmeklējuši kādu ar holokaustu saistītu vietu Latvijā, bet piektdaļa šādas vietas ir apmeklējuši arī ārvalstīs. Tikai 7 % holokausta vietu apmeklētāju Latvijā ir cieša saite ar apmeklēto vietu, jo tā ir saistīta ar ģimenes vai tautas vēsturi, pārējie apmeklētāji šīs vietas tieši nesaista ar savu kultūrvēsturisko mantojumu.

Zināmākā un visvairāk apmeklētā ar holokaustu saistītā vieta Latvijas iedzīvotāju, jo īpaši vecāka gadagājuma iedzīvotāju, vidū joprojām ir Salaspils memoriāls, kas izskaidrojams ar šī memoriāla lomu izglītošanā un kolektīvās

atmiņas veidošanā PSRS laikā. Taču novērojama ir šī memoriāla popularitātes samazināšanās holokausta kontekstā, jo pieaug citu ar holokaustu saistīto vietu atpazīstamība un apmeklējumi (īpaši jaunāku iedzīvotāju grupā). Te var minēt bijušo Rīgas geto teritoriju, Horālās sinagogas memoriālu, Rīgas geto un Latvijas holokausta muzeju, Žaņa Lipkes muzeju. Taču kopumā Latvijas iedzīvotāju zināšanu līmenis par šīm vietām ir ļoti zems, jo, ja par Salaspils memoriālu zināšanas ir ap 80 % iedzīvotāju, tad par citām ar holokaustu saistītām vietām Latvijā šādas zināšanas nav vairāk kā 90 % iedzīvotāju, bet par muzeju “Ebreji Latvijā” neko nezina 71 % Latvijas iedzīvotāju.

Pētījums atklāj šādu objektu, bet īpaši muzeju nozīmi holokausta izglītības procesā, ja apmeklējumi notikuši organizētu mācību ekskursiju un pašorganizētu apmeklējumu veidā ar motīvu mācīties un izprast to laiku vēsturiskos notikumus, kā arī pieminēt upurus. Holokausta vietas ir kļuvušas arī par mērķtiecīgi plānotu vietējo ceļojumu objektiem, jo īpaši ārpus Rīgas, kur ir attīstīta vietējā tūrisma plūsma un infrastruktūra, piemēram, Bauskā, Rēzeknē, Daugavpilī, Liepājā.

Kādu no piemiņas izpauzēm, piemēram, ziedu nolikšanu vai sveces aizdegšanu, holokausta vietā īstenoja trešdaļa apmeklētāju. Lai arī trešdaļa apmeklētāju uzņēma foto vietas apmeklējuma laikā, kas ir kļuvusi par neatņemamu pieredzes sastāvdaļu (Wight, 2020), Latvijas iedzīvotāji kopumā nav ļoti aktīvi ar dalīšanos savā pieredzējumā, tostarp emocijās, jo retumis raksta viesu grāmatās, atsauksmju portālos vai dalās ar saturu sociālajos tīklos. Jaunāka gadagājuma apmeklētāji ir aktīvāki savas pieredzes atklāšanā, izmantojot gan privātus, gan publiskus saziņas kanālus. Salīdzinoši bieži tiek izmantoti arī gida pakalpojumi, jo īpaši vecāka gadagājuma apmeklētāju vidū.

Savu pieredzi holokausta vietās Latvijas iedzīvotāji, līdzīgi kā citos pētījumos (Biran et al., 2011; Oren et al., 2021), raksturo gan ar emocionālo reakciju (visbiežāk negatīva), gan pašrefleksiju par vēsturisko notikumu ietekmi un mācībām mūsdienās, gan kognitīvajiem jeb mācīšanās aspektiem, kas apstiprina šo vietu apmeklējuma nozīmi sabiedrības izglītošanā, kā arī civilās sabiedrības veidošanā. Šī pieredze mudina katru ceturto apmeklētāju meklēt papildu informāciju par apmeklētajām vietām un vairāk nekā pusei respondentu rekomendēt arī citus apmeklēt šīs vietas.

Zināšanu par ebreju kopienas vēsturi un holokaustu Latvijā ieguvē ļoti nozīmīga loma ir populārās kultūras avotiem (grāmatām, filmām, TV un radio raidījumiem), kā arī gida vadītām ekskursijām, jauniešu auditorijā mūsdienīgiem tehnoloģiskiem risinājumiem un sociālajiem medijiem.

Pieaugot vietējā tūrisma plūsmām, noliedzami, ar ebreju mantojumu un holokausta vietu iekļaušana tūrismā, veicinās šo vietu atpazīstamību un

apmeklēšanu, rosinot apmeklētajos emocionālu, kognitīvu un mūsdienu norisēm reflektējošu pieredzi, un ietekmējot procesus, kas saistīti ar kolektīvo atmiņu un piemiņu. Tūrisma pārvaldības organizācijām ir jāapzina tumšā mantojuma vietas, to potenciāls un iespējas to iekļaušanai tūrisma informācijā un izglītojošā tūrisma piedāvājumā (tematiski maršruti), un sadarbībā ar ieinteresētajām pusēm (piemiņas institūcijām, kopienām, pašvaldībām u. c.) jāstiprina šo vietu atpazīstamība un pieejamība (tostarp tūrisma infrastruktūras sakārtošana, piem., norādes, stāvvietas), kā arī jēgpilnas pieredzes nodrošināšana apmeklētājiem. Vietu iekļaušana ceļojumu maršrutā veicina to apmeklējumu, bet atbilstošas norādes veicina arī nejaušo apmeklētāju plūsmu uz šīm vietām Latvijā.

Ārzemju tūristu aptauja RGLHM atklāj, ka šis muzejs ir kļuvis par Rīgas tūrisma piedāvājuma sastāvdaļu, piesaistot izglītotus individuālos ārvalstu tūristus, kurus interesē vietējais kultūrvēsturiskais mantojums Baltijas valstu ceļojuma vai Rīgas apmeklējuma laikā. Šos ceļotājus raksturo interese par vēsturi un īpaši par Otrā pasaules kara vēsturi, vēlme izzināt vietējo ebreju kultūru un vēsturi. Muzeja apmeklējuma izvēle, motīvi ir saistīti arī ar holokausta vietu kolektīvajā atmiņā tūrista izcelsmes valstī, kā arī ar personīgo saikni ar muzeju jeb mantojumu.

RGLHM muzeja apmeklētāju pieredze muzejā kopumā ir pozitīva, un tās raksturojumā parādās gan emocionālā, gan kognitīvā, gan pašreflektējošā pieredzes dimensija, dodot iespēju lielākajai daļai apmeklētāju papildināt esošās vai iegūt jaunas zināšanas par ebreju kopienas dzīvi un holokaustu Latvijā. Ārvalstu tūristi ir aktīvāki nekā Latvijas iedzīvotāji, daloties ar savu pieredzi privāti, sociālajos tīklos, iesakot muzeju apmeklēt arī radiem / draugiem.

Muzeja apmeklētāji ir ar bagātu pieredzi holokausta vietu apskatē pasaulē, tāpēc vērā ir ņemami viņu izteiktie priekšlikumi muzeja darbības pilnveidošanai – interaktīva satura izveide, cilvēkstāstu izmantošana ekspozīcijā, norāžu izvietošana pilsētā un aktīvāka muzeja popularizēšana Rīgas tūrisma piedāvājuma kontekstā. Intervētie arī norādīja uz nepieciešamību muzeja ekspozīcijā iekļaut informāciju par vietējo iedzīvotāju sadarbību ar nacistisko režīmu un veidot labāku sasaisti ar reālo bijušā Rīgas geto teritoriju. Tas apstiprina Reinolda (Reynolds, 2016) izteikto kritiku tam, ka bieži tūristi tiek uzskatīti par neizglītotu, uz izklaidi orientētu masu, lai gan holokausta vietu apmeklējuma kontekstā tūristi ir izglītoti, kritiski un spēj atklāt un norādīt uz korektas interpretācijas un autentiskuma trūkumu.

Kā galvenie pētījuma trūkumi minami, pirmkārt, Latvijas iedzīvotāju aptauja tika īstenota ilgākā laika sprīdī pēc holokausta vietu, muzeju apmeklēšanas, tāpēc pieredze, jo īpaši emocionālā dimensija, var būt izteikta ne tik

spilgti. Otrkārt, Covid-19 pandēmija, ceļošanas ierobežojumi un pēc pandēmijas pirmie mēneši, kad ceļojumi tikai atsākas, muzeju apmeklētāju profils, iespējams, neatspoguļo visu ārvalstu tūristu profilu Rīgā / Latvijā. Šādā situācijā nebija iespējams izveidot ļoti reprezentatīvu (pirms Covid-19 situācijas) ārvalstu tūristu izlasi. Jāatzīmē, ka izvēlētā aptauja muzejā ļāva iegūt ļoti fokusētus datus tieši par holokausta vietu apmeklētāju motīviem un pieredzi.

LITERATŪRA

- Ashworth, G., Hartmann, R. (2005). *Horror and human tragedy revisited: the management of sites of atrocities for tourism*. Cognizant Communication Corporation.
- Beech, J. (2000). The enigma of holocaust sites as tourist attractions – the case of Buchenwald. *Managing Leisure*, 5 (1), 29–41.
- Biran, A., Poria, Y. (2014). Reconceptualising dark tourism. In: R. Sharpley, P. Stone (eds). *Contemporary Tourist Experience*. Routledge, pp. 75–86.
- Biran, A., Poria, Y., Oren, G. (2011). Sought experiences at (dark) heritage sites. *Annals of Tourism Research*, 38 (3), 820–841. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.12.001>
- Buda, D. M. (2015). The death drive in tourism studies. *Annals of Tourism Research*, 50, 39–51. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2014.10.008>
- Buda, D. M., d’Hautesserre, A. M., Johnston, L. (2014). Feeling and tourism studies. *Annals of Tourism Research*, 46, 102–114. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2014.03.005>
- Cohen, E. H. (2011). Educational dark tourism at an *in populo* site: The Holocaust Museum in Jerusalem. *Annals of Tourism Research*, 38 (1), 193–209. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.08.003>
- Isaac, R. K., Çakmak, E. (2014). Understanding visitor’s motivation at sites of death and disaster: the case of former transit camp Westerbork, the Netherlands. *Current Issues in Tourism*, 17 (2), 164–179. <https://doi.org/10.1080/13683500.2013.776021>.
- Muzejs “Ebreji Latvijā” (2021). Muzeja apmeklētāju statistika. Nepublicētie dati.
- Nawijn, J., Isaac, R. K., Liempt, A. V., Gridnevskiy, K. (2016). Emotion clusters for concentration camp memorials. *Annals of Tourism Research*, 61, 244–247. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2016.09.005>
- Oren, G., Shani, A., Poria, Y. (2021). Dialectical emotions in a dark heritage site: A study at the Auschwitz Death Camp. *Tourism Management*, 82, 104–194. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104194>
- Podoshen, J. S. (2017). Trajectories in Holocaust tourism. *Journal of Heritage Tourism*, 12 (4), 347–364. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2016.1197228>
- Poria, Y. (2013). The four musts: See, learn, feel, and evolve. *Journal of Heritage Tourism*, 8 (4), 347–351. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2012.714386>
- Reynolds, D. (2016). Consumers or witnesses? Holocaust tourists and the problem of authenticity. *Journal of Consumer Culture*, 16 (2), 334–353. <https://doi.org/10.1177/1469540516635396>
- Runce, I., van der Steina, A. (2022). Guiding at the Jewish Holocaust Sites in Riga: Difficult History, Tourism, and Individual Experiences. In: *Tour Guides at Memorial*

- Sites and Holocaust Museums: Empirical Studies in Europe, Israel, North America and South Africa*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, pp. 127–148.
- RGLHM (2021). Rīgas geto un Latvijas holokausta muzeja statistika. Nepublicētie dati.
- Stone, P. (2006). A Dark Tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. *Tourism*, 54 (2), 145–160.
- Timothy, D. J. (2014). Contemporary cultural heritage and tourism: Development issues and emerging trends. *Public Archaeology*, 13 (1–3), 30–47.
- Tunbridge, J. E., Ashworth, G. J. (1996). *Dissonant heritage: The management of the past as a resource of conflict*. Wiley.
- Wight, C. A. (2020). Visitor perceptions of European Holocaust Heritage: A social media analysis. *Tourism Management*, 81, 104142. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104142>
- Žaņa Lipkes memoriāls (2021). Muzeja apmeklētāju statistika. Nepublicētie dati.